

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A tárgyias igeragozás az osztjákban

(A vahi nyelvjárás anyaga alapján)*

1. A finnugor nyelvek „tárgyas” („determinált”) igeragozásának a kérdése igen tekintélyes helyet foglal el a finnugor nyelvészeti irodalomban. E megállapításunk különösen indokolt akkor, ha figyelembe vesszük, hogy említve vagy említetlenül ide tartozik a „tárgy” és jelölésének a problematikája is, ami már egyedül is jelentős nehézségeket rejt magában.

A kérdéskör fontosságára jellemző irodalmának gazdagsága. E tekintetben elég talán az utábbi évek szépszáma megnyilatkozásaira utalnunk.¹ Bonyolultságát pedig mi sem mutatja jobban, mint az a meglehetősen sokfelé ágazó véleménykülönbség, mely az említett munkákból élénk tárul.

A finnugor nyelvek tárgyias igeragozásának a kérdésében nagy mértékben közvetlen érdekelt a magyar nyelvtudomány is, mind történeti, mind leíró, valamint általános nyelvészeti ága egyaránt.²

1.1. Magam a finnugor nyelvek tárgyias igeragozásának a kérdésére vahi osztják mondattani vizsgálódásaim során lettem figyelmes. Különösen annak utána fogott meg jobban a kérdés, amikor láttam, hogy a magyar nyelvre vonatkozó vélemények alakulásában a kutatás milyen jelentős mértékben támaszkodott éppen az osztják nyelv tanulására (1. BEKE: Nyr. LX, 63–4; MÉSZÖLY, HBTárgy.; BÁRCZI: CIFU.; RÉDEI: ALH. XVI; és mások), de még

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1967. évi május 9-i felolvasó ülésén.

¹ Bo WICKMAN, *The Form of the Object in the Uralic Languages* (Uppsala, 1955); SZEREBRENNYIKOV: NyK. LVII (1956) 189–96, *Основные линии развития падежной и глагольной систем в уральских языках* (Moszkva, 1964) 70, 116, UAJb. XXXVII (1966) 65–9; FARKAS: UAJb. XXVIII (1956) 5–17; BERRÁR, *TörtMondt.* (1957) 25–6, 54–7; E. ITKONEN: *Vir.* 1957: 13–20, UAJb. XXXIV (1962) 201–9, MSFOu. 125 (1962) 85–122; COLLINDER: NyK. LX (1958) 17–21, *CompGr.* (Uppsala, 1960) 238–9, 244, 282–6, 308 kk.; H. MOLNÁR: MNy. LIV (1958) 243–57; BÁRCZI: MNy. LIV (1958) 257–70, CIFU. (1960 [1963]) 32–4, 39–43, MNy. LXI (1965) 276–81; VÉRTES E.: UAJb. XXXI (1959) 486–90, ALH. X (1960) 181–94, MSFOu. 128 (1964) 104, 153 stb., *OstjPron.* (Budapest, 1967) 244–8, stb., RÉDEI (RADANOVICS): MNy. LVIII (1962) 421–35, (RÉDEI) ALH. XVI (1966) 111–33; PAIS: MNy. LVIII (1962) 425, 429 lapalji jegyzet; LIIMOLA: MSFOu. 127 (1963) 24–41, 41–4; DÉCSY, *Einführung* (Wiesbaden, 1965) passim, különösen 157–8, 174, 175, 179, 180; A. J. JOKI: FUFU. XXXII (1966) 1–41; MIKOLA: *NytudÉrt.* 46. sz. (1965) 57 kk., MNy. LXII (1966) 441 kk.; HAJDÚ, *Bevezetés* (Budapest, 1966) 62–7, 73–8, 119–20, 140kk.; TAULI: *Structural Tendencies in Uralic Languages.* *UrAltSer.* 17. (The Hague, 1966) 16 kk., 168–72 stb.; A. KÖVESI: NyK. LXVIII (1966) 225–47, különösen 239, 241–7. stb.

² Ez utóbbi vonatkozásban l. ZSILKA, *A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer.* (Tárgyas mondat szerkezetek.) *NytudÉrt.* 53. sz. (1966) további irodalommal; l. még BERRÁR: MNy. LIX, 340–9.

inkább akkor, amikor feltűnt, hogy két jelentős szempontból az osztják azonos a magyarral. Először abban, hogy a magyarban és az osztjában egyaránt megvan a „tárgyas” igeragozás, másodszer pedig — s kétségtelenül ez a lényegesebb —, hogy a feltehető uráli (finnugor) ősi *-*m* tárgyrag egyaránt hiányzik mind az osztjából, mind a magyar nyelvből.³ Így módon a finnugor nyelvek körében e két nagyon fontos jelenség tekintetében az osztják és a magyar külön, közös tipust alkot.

1.2. A finnugor tárgyas igeragozás körében végzett eddigi kutatások — tudománytörténetileg érthető okokból — többé-kevésbé kizárólag csak az alaktan körében mozogtak

Fontos módszertani megfontolások s eddigi nyelvészeti munkálkodásaim ettől eltérően arra indítottak, hogy a kérdést a *m o n d a t t a n* (szintaxis) felől közelítve vessem vizsgálat alá. Úgy vélem, ugyanis, hogy nevezetesen e kérdésben csakis egy nyelv (jelen esetben az osztják) teljes egészének a számbavétele adhat újat talán nemcsak az osztjákra, hanem más rokon nyelvekre — különösen a vele e tekintetben egy típusba tartozó magyarra — vonatkozólag is. Egyúttal az is kétségtelen, hogy e kérdéskörben számbajövő alaktani (morfológiai) megoldások közül csak az bizonyulhat helyesnek, amely mondatlanilag (szintaktikailag) szintén megállja a helyét, azaz a kérdést morfológiai — szintaktikai egységben oldja meg.

2. Említett mondattani vizsgálódásom kapcsán feldolgoztam a vahi osztjából a rendelkezésre álló teljes szöveganyagot (mintegy 7–8 ezer mondatot).⁴ Elsősorban az osztják nyelv mondatszerkezeteinek akérdése érdekelt. Módszertani szempontból is mindenképp az a legcélszerűbb, ha az osztják tárgyas igeragozás kibogozását éppen a mondatszerkezeteknél ragadjuk meg.

2.1. Röviden bemutatom a vahi osztják nyelv mondatszerkezeteinek rendszerét. (A kérdés részletesebb kifejtésével egy most készülő nagyobb munkámban foglalkozom.)

A vahi osztják mondatszerkezetek két fő csoportra oszlanak. Az elsőbe az ún. határozós (adverbiális) szerkezetek tartoznak. Szimbolikusan kifejezve: *S — A — V* (*S* = szubjektum, *A* = bármely határozó és *V* = ige, igei állítmány). Jellemzője: (külön alaki elemmel) jelöletlen alany, intranszitiv (intranszitiv használatú) ige, főként pedig az, hogy a mondatban nincs semmiféle objektális viszony (—csak határozói). Pl. (GU. mscr.) *mä mälakotal jokæn anta*

³ L. legutóbb különösen HAJDÚ: i. m. 119.

⁴ A feldolgozott forrásmunkák és rövidítésük: KT. = KARJALAINEN, K. F. — TOIVONEN, Y. H., Ostjakisches Wörterbuch. I—II. Helsinki, 1948; KARJ., Gram. = KARJALAINEN, K. F. — VÉRTES, E., Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten. MSFOu. 128. Helsinki, 1964; TER., Bukv. = Терешкин, Н. И., Букварь, кэнтэх начальный школа подготовительный класс. (Вах кэнтэх кёл.) Leningrád, 1958; TER., Oč. = Уб., Очерки диалектов хантыйского языка. I. rész. Moszkva—Leningrád, 1961, 29—98 lap (példamondatok); TER., OčT. = TER., Oč. 99—125: Тексты. [Szövegek]; GU. mscr. = GULYA, kéziratос gyűjtés, Leningrád 1956—57; GU., Chr. = GULYA, J., Eastern Ostyak Chrestomathy. UrAltSer. 51. (The Hague, 1966); PRA., Po. = Прасина, д., Русско-хантыйский (ваховский) постатейный словарь. Leningrád, 1959.

wäljaläm 'én tegnap nem voltam otthon'; *noyal löjwöl* 'a hús megromlik' stb.

A másik csoportot a bennünket jelenleg közelebbről érdeklő ún. tárgyias (objektális) szerkezetek alkotják. Szimbolikus jelük: $S - O - V$ (S = szubjektum, O = bármely objektális funkcióban előforduló szó vagy szó szerkezet és V = ige, igei állítmány.) E csoport jellemzője: a mondatban a mondat szerkezetet meghatározó elemek (mondatrészek) között valamely objektális (tárgyas) viszony van.⁵

A mondat szerkezetet meghatározó tagok a következők: a) S , mely lehet 1. $-\emptyset$, vagy 2. $-n\partial/-n\partial$ morfémaival ellátott szó (szó szerkezet), b) O , mely lehet 1. $-\emptyset$ morfémaival vagy személyes névmás esetén $-(\partial)t$ végződéssel ellátott közvetlen tárgy (akkuzatívusz), 2. $-\partial/-a$ iránytárgy (latívusz-objektum) és 3. $-t\partial/-t\partial$, $-\partial/\partial$ -ragos eszköztárgy (insztrumentális-objektum), c) V (tranz.), mely ragozása szerint lehet, 1. alanyos (indeterminált), 2. tárgyias (determinált) és 3. szenvedő (passzív).

Az a , b és c pontban szereplő lehetőségek (jelölt v. jelöletlen alany; közvetlen, irány-, eszköztárgy; alanyos, tárgyias v. szenvedő ragozású igealak) bizonyos meghatározott együttes előfordulása (pl. jelöletlen alany + jelöletlen tárgy + alanyi ragozású igealak, stb.) képezi az egyes mondat szerkezeteket (pontosabban: alap mondat szerkezeteket), mondat szerkezeti típusokat. A mondat szerkezeti típusok meglehetősen zárt rendszerszerűséget alkotnak, melyet (összefoglalólag) az alábbi táblázatban mutatunk be:

s	o	v	A meghatározó mondatrészek A mondat szerkezet
(1) $-\emptyset$	$\left\{ \begin{array}{l} \emptyset \\ [-\partial] \\ [-t\partial] \end{array} \right\}$	$\left\{ \begin{array}{l} \text{indet.} \\ \text{det.} \end{array} \right\}$	A (aktív)
(2) $-n\partial$	$\left\{ \begin{array}{l} -\emptyset \\ [-t\partial] \end{array} \right\}$	$\left\{ \begin{array}{l} \text{indet.} \\ \text{det.} \end{array} \right\}$	E (ergatív)
(3) $-\emptyset$ (logikai alany)	$\left\{ \begin{array}{l} -\emptyset \\ [-t\partial] \end{array} \right\}$	$\left\{ \begin{array}{l} \text{pass.} \end{array} \right\}$	P (passzív)

Példamondatok az egyes tárgyias (objektális) mondat szerkezetekre: (1) (TER., Bukv. 141) *daša, mä kul kätälsäm* '[Dása, én halat fogtam]' (indet.), (i.m. 142) *griša lopiltä jywäl wästä* '[Grisa fogta (tkp. vette) a horgász(ó) botját]' (det.) stb., (2) (i.m. 116) *sünknä mäj konkämätwöl* '[a nap (erg.) felmelegíti a földet]' (indet.), (GU., Chr. 139) *särñan kulälj ikinä əsältä* 'az öregember (erg.) az arany halacszkát eleresztette' (det.) stb., és (3) (TER., Bukv. 125) *pam mäynä läwälli* '[a füvet a föld táplálja]' (passz.) stb.

⁵ Az $S - V$ szerkezetű mondatokat nem tartom külön típusnak, minthogy ezek vagy $S - A - V$ típusú mondatok kihagyásos változataként vagy (természeti jelenségek kapcsán, lásd a 2. példamondatot) a típus szélső értékeként is felfoghatók. Ezért önálló létjogosultságukat nem látom indokoltnak. De nem hagyhatjuk figyelmen kívül még az $S - O - V$ típust se, melyl szembeállítva sem lenne helyes egy $S - V$ típus felvétele. L. alább is.

2.2. Ha a mondat szerkezetek rendszerét kérdésfeltevésünk szempontjából végigtekintjük, azt láthatjuk, hogy a mondat szerkezetek, bár elemeik az egyes ($A - E - P$) mondat szerkezeti csoportokat meglehetősen árnyaltan motíválják, a tárgy as (determinált) és az alanyos (indeterminált) igeragozás tekintetében *i n d i f f e r e n s e k*. Az ige tárgy as (determinált) voltát e módon (vagy kizárólag e módon, s itt az ismert kongruencia jelenségére is gondolunk) meghatározni nem lehet: kétségtelen, hogy a tárgy as igeragozás nem valamely adott mondat szerkezeti jellegtől függ.

3. Általános vélemény, hogy a tárgy as (determinált) ige akkor használatos, ha a tárgy „határozott”. A tárgy as igeragozás használata a magyarban, mint ismeretes, alakilag is meghatározott (feltételezett): csak bizonyos — bár viszonylag nagyszámú — nyelvtani elem (morféma), részben bizonyos szófaji kötöttség esetén fordul elő (pl. ha a tárgy határozott névelős névszó, tulajdonnév, stb.). De ekkor viszont kötelező.⁶

3.1. Az osztjában W. STEINITZ szerint (OstjChr. 75; l. még „Die objektive Konjugation des Ostjakischen”. ÖEST 30, 680—99) a tárgy as igeragozás a határozott tárgy meglététől függ. STEINITZ a tárgy határozottságának a feltételeit négy pontban sorolja fel. Ezek közül az első három a következő: A tárgy határozott 1. ha birtokos személyjellel van ellátva, 2. ha főnévi mutatónévmási jelzője van, vagy maga is főnévi mutatónévmás, és 3. ha személyes névmás. (L. még a 7. jegyzetet.)

Vegyük sorra e kritériumokat. Mindjárt bevezetőben megemlíthetjük, hogy az említett feltételeknek a vahi osztják *n e m t e s z e l e g e t*.

1. A tárgy birtokos személyjellel való ellátottságára vonatkozólag:

a) birtokos személyjellel ellátott tárgy esetén is állhat a mondatban alanyi (indeterminált) ragozású ige. Pl. (TER., Bukv. 106) *intěrnătne męn uroklőy őnnătölőy* '[az internátusban mi leckéinket tanuljuk (tkp. tanulunk)]', (GU., Chr. 135) *iki, nōn tel nowtan tē wālwan . . .* 'nagyapa, te egész életed itt élted (tkp. élsz) . . .', (KT. 732a) *wāsęy punal nuw pęrkikintęs* '[a kacsa a tollát felborzolta (felrázta)]', (TER., Bukv. 150) *męnen ěkę męřőy lęnkălőy* '[mi (ergatívusz) nagyon szeretjük (tkp. szeretünk) földünket]' stb.

b) a tárgy nem birtokos személyjeles, az ige mégis tárgy as (determinált) ragozású. Pl. (KT. 284a) *mā tälj antę kajsım* '[én (a) célt nem találtam (el)]'; (TER., Bukv. 71) *olja tas tőņęmtętę* '[Olja (az) órát ismeri (tkp. megismerte)]', (KARJ., Gram. 131) *mā weljęn lōtsęylam* '[én rénszarvasokat (ktsz.) vásároltam]', (GU. mscr.) *kōtőy kōyāl waji!* 'a kéz ből (a) csészét vedd (el)!', (TER., OĚT. 109) *āhıpılna lıkęr kōĉ ilę nōyātęstę . . .* '[a nővére (ergatívusz) (a) szánt alighogy megmozdította . . .]', (TER., Bukv. 107) *duńęne nıpik lōņękatęstę* '[Dunya (ergatívusz) könyvet kezdett olvasni]' stb.

2. A tárgynak főnévi mutató névmási jelzője van, vagy maga is főnévi mutató névmás, az ige viszont alanyi ragozású. Pl. (KARJ., Gram. 142) *kōjį tı řıl weręs?* '[ki csinálta (tkp. csinált) ezt a csónakot?]', (TER., OĚT. 115) *iki tu kōl atwāl* '[az öreg így (tkp. az szót) szól]', (GU., Chr. 139) . . . *tu męjyılęyās* '[ő] azt (nekem) adja (tkp. adta)', (TER., Bukv. 145) *tı kul mašinătne lōyıtęlętęl . . .* '[azt a halat (t.i. amit behoztak) gépek (ergatívusz) mossák . . .]' stb.

3. A tárgy személyes névmás, az ige pedig alanyi ragozású. Pl. (GU., Chr. 142) *jaj lōyę lıśęywałt* 'az emberek nevetnek rajta (tkp. őt)', (KT. 1048a)

⁶L. „A mai magyar nyelv rendszere . . .” I, 482 kk., II, 157 kk.

mä löya läyalsam 'én vártam őt]', (KARJ., Gram. 131) *mä löya joyiläm* 'én verem őt]', (PRAS., Po. 14) *jayna löya jämä nompält* '[az emberek (ergatívusz) jól emlékeznek rájuk (tkp. őket)]' stb.

A tárgyias igeragozás használatára vonatkozó példák tanulsága egyöntetű: az osztjákban a tárgy határozottsága nem alaki (morfológiai) vagy szó-faji feltételektől függ. (Erre nézve már W. STEINITZ is tett célzást, i. h.).⁷

3.2. A tárgyias igeragozás használatára vonatkozóan STEINITZ-nek van egy negyedik pontja is, mely — nézetünk szerint — egyedül helytálló, s ez a következő: határozott a tárgy, ha az az elbeszélésben *előzőleg* megnevezett, ismert volt és ezzel vált mintegy határozottá (STEINITZ, i. h.). Más szavakkal ez azt jelenti, hogy az osztjákban a tárgy határozottsága kétségtelenül a beszédhelyzettől, a tárgy ismert (referált) voltától függ. Véleményünk szerint így van ez még akkor is, ha a tárgyias igealak grammatikailag is motivált (pl. ha birtokos személyjellel ellátott, ha — minden bizonnyal másodlagosan — számban is kongruál az igével stb.).⁸

Mindez teljesen új megvilágításba helyezi a tárgyias igeragozás használatának kérdését.

3.3. Az elmondottakkal kapcsolatban idézünk egy rövid osztják szöveget, mely igen szépen példázza megállapításainkat:

- *aj, älä, mä iy kittäm!* (1)
- *nu, tøy tuyi iyän!* (2)
- *löy äntä jöwä!* (3)
- *tütne nöhtin tøy jöyä!* (4)
- *iyne mänt äntä äsälwä!* (5)

(TER., Bukv. 134)

- hej, barátom, én medvét fogtam! (1)
- no, hozd ide a medvét! (2)
- ő nem jön. (3)
- akkor magad gyere ide! (4)
- a medve engem nem enged. (5)

M e g j e g y z é s e k : (1) *kittäm* indet. igealak; (2) *tuyi* det. felsz. alak; (5) *iyne* ergatívusz, *mänt* szem. névm., *äsälwä* indet. igealak.

4. Az idézett szöveg második mondatában érdemes felfigyelni a birtokos személyjel használatára. A magyar tárgyrag irodalmának jelentős részében szerepel, hogy — többek között — az osztjákban a birtokos személyjeleknek

⁷ STEINITZ (i. h.) egyik megjegyzése arra enged következtetni, hogy a nem szokásos alanyos (indeterminált) igeragozás előfordulása szórendi helyzettől is függhet. Például, ha a határozott tárgy közvetlenül az állítmány előtt áll. Vizsgálódásaink eredménye alapján mondhatjuk, a szórendnek ilyen szerepe nincs: a) a szórend ugyanis meglehetősen kötött, a tárgy általában az ige (állítmány) előtt áll, akár „határozott”, akár „határozatlan”, másrészt b) bőven idézhetünk ellenkező példákat is. Így pl. (KARJ., Gram. 137) *löy lokäl löyä mäwä* '[ő a lovat neki adja (tkp. ad)]', (TER., OÉT. 116) ... *ájäpäl ätül tu köl tom kujäla ätwä* '[... a fiatalabb fitestvér így (tkp. e szót) szól a másiknak (tkp. annak az emberének)]', (GU., Chr. 137) *tü jöymälü wära wersöy* 'azon a folyócskán halrekesztéket (tkp. azt a folyócskát halrekesztékekkel) csináltunk' stb.

⁸ Több példánk alapján úgy véljük hogy a beszédhelyzeten kívül a határozott tárgyias viszonyba egyéb szempontok is belejátszanak. Pl. a cselekmény perfektuáltsága, konkrétsága, a határozott tárgy (nyelvtani) számszerűségének az említett kifejezése stb. Ezek azonban csak másodlagos szerepűek.

determináló szerepük van (s ezzel, pontosabban a determináló szerepű megsz. 2. sz. birtokos személyjellel lenne — genetikailag is — kapcsolatos a magyar -t tárgyrag). A magunk részéről úgy véljük, fontos rámutatnunk arra, hogy a birtokos személyjel determináló jellegéről az osztjában csak fenntartással beszélhetünk. Nézetünk szerint ez csak abban az esetben lenne így érvényes, ha pl. az adott *iyən* alakot 'a medvé(t)' abszolút, személytől független elvonatkoztatással lehetne értelmezni. Erről azonban itt nem lehet szó, s erre nézve más, e tekintetben teljesen megnyugtató példát sem az eddigi szakirodalomból, sem több ezerre rúgó példamondat-gyűjteményemből sem ismerek. Az osztjában a szóban forgó determinálás mindig személyhez (grammatikai személyhez) kötött: az illető szó (fogalom) valamely személy (1., 2. vagy 3. stb.) vonatkozásába (szférájába) való tartozását fejezi ki. Mint például az idézett mondatban is: *iyən* 'a medvé', azaz „az a medve, mely veled (2. sz.) kapcsolatban került megemlítésre” stb.⁹

5. A tárgyas igeragozás kérdéskörében végzett eddigi fejtegetéseink egyértelműen arra a megállapításra vezetnek, hogy a (beszédhelyzet — referencia következményeképpen fellépő) határozott tárgyas (determinált) viszonyt (l. 3.2.) a mondatban a tárgyas ragozású igealak jeleníti meg. (A két paradigmára vonatkozólag l. GULYA: NyK. LXVII, 199, 207, Chr. 105, 116.)

6. A tárgyas igeragozással kapcsolatos — amint erre az eddigi szakirodalom alapján a bevezetőben már utaltunk — a tárgy és jelölésének a kérdése.

Ha az eddig leszűrt tanulságokat e kérdéskörre is kiterjesztjük, s ezt tulajdonképpen el sem mulaszthatjuk, akkor ebből az a tanulság adódik, hogy e két kérdéskört ezúttal szét kell választanunk egymástól. Ha ugyanis a tárgy determináltságát formailag az ige tárgyas alakja fejezi ki, akkor ez legalábbis lehetőségként egyúttal azt is jelenti, hogy a tárgy jele e tekintetben irreleváns (a tárgy nem alakjától függően determinált vagy indeterminált). Az osztjában valóban ezzel állunk szemben: pl. *mä kat wuləm* 'én házat látok' indeterminált; *mä kat wulim* 'én a házat látom' determinált, a tárgy alakja nem változott.) Mind e példák, mind az egyebütt felsoroltak is azt mutatják, hogy bármelyik tárgyat jelölő morféma (\emptyset , *ä/a* és *tə/tə*, l. 2.1.) lehet „determinált” vagy „indeterminált”, a tárgy determináltságának a jelöléséhez közvetlenül nincs közük, más valóságbeli és grammatikai vonatkozást fejeznek ki.¹⁰

7. A (vahi) osztják tárgyas (determinált) igeragozás (leíró) mondattani elemzésének a végére értünk. Következő kérdésünk már csak az lehetne, hogy alaki szempontból mi a kérdéses elemek előzménye. Ezzel azonban már csak egy következő dolgozatunkban fogunk részletesebben foglalkozni.

GULYA JÁNOS

⁹ A kérdéskörrel kapcsolatban l. még W. SCHLACHTER, Studien zum Possessiv-suffix des Syrjänischen. (Berlin, 1960) 243 l. Különösen 12 kk. és 224—43.

¹⁰ Általános mondatelméleti szempontból érdemes talán rámutatnunk arra, hogy az ige nek ez a határozott tárgyat kifejező funkciója határozott tárgyas mondatban a tárgy és az ige (igei állítmány) között sajátos kétoldali relációt eredményez: a meghatározott beszédhelyzet következtében a tárgy határozottá válik, ez az ige nek határozott (determinált) igeragozási alakot von maga után, mely visszautal az őt előidéző határozott tárgyra s e visszautalás következtében jelzi annak határozott voltát.